

hakîm ve sûfi karakterlerine nispetle fakîh karakterinin İslâm toplumundaki merkezî ve belirleyici mevkiinin görülmesi gelmektedir. İslâm toplumlarını anlamının yolu fikhî bilmekten geçer.

Muhtevası hayli zengin olan ve birçok disiplini ilgilendiren bu çalışma, yirmi yıldan fazla süren bir gayretin ve dakik bir alan araştırmasının neticesinde ortaya çıkmıştır. Eserin 1993'te "Albert Hourani, Amerika, Ortadoğu Araştırmaları Birliği Kitap Ödülü"nü kazanması da gösterilen bu gayret, elde edilen ilginç ve dikkat çekici değerlendirmelerin neticesi olmalı.

Eyyüp Said Kaya

Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy: The Thought of John Hick and Seyyed Hossein Nasr

Adnan Aslan

Curzon, London 1998; xiv + 290 sayfa.

Toplumlar "kendi"lerini ve "başka"larını açıklamaya ve yorumlamaya ihtiyaç duyarlar. Biz kimiz, sorusu her zaman için diğerleri kim, sorusu ile bağlantılı olarak sorulur ve cevaplandırılır. Bu sorular dinî ve sosyal kimliklerin oluşum sürecinin temelinde yatar. Bir kere bu kimlikler belirince, o zaman farklılaşmış unsurların ilişkilerinin düzenlenmesi ihtiyacı ortaya çıkar. Açıklama ve düzenleme probleminin çözümü konusunda medeniyetler farklı yollar önerirler. Değişen şartlar "biz" ve "diğerleri" hakkındaki tanımlamaların ve ilişki biçimlerinin yeniden yorumlanması ihtiyacını doğurur. Bu açıdan bakıldığında, Adnan Aslan'ın çalışması, İslâm ve Batı medeniyetlerinin içinde yaşadığımız endüstri sonrası dönemde, değişen şartların etkisiyle kendilerini ve başkalarını yeniden açıklama ve geleneksel ilişki biçimlerini yeniden yorumlayarak düzenleme girişimlerinin bir mukayesesidir.

Kısaca toplumları "açıklama", toplum-içi ve toplumlararası ilişkileri "düzenleme" diyebileceğimiz iki temel sosyal problem karşısında İslâm ve Batı toplumları farklı tavırlar takınmışlar ve farklı yollar takip ederek farklı çözümler üretmişlerdir. Günümüzdeki medeniyetlerin mukayeseleri, genellikle açıklama ve düzenleme problemi-ne çözüm olarak üretilen kuram ve kurumlar seviyesinde kaldığından, farklılaşmanın daha derinlerdeki boyutları gözardı edilmektedir. Halbuki farklılaşma, her ne kadar kuram ve kurumlarda tezahür etse de, kökü varlık ve hayat görüşünde, yani felsefededir. Adnan Aslan'ın dinî toplulukların birbirlerini karşılıklı açıklama ve ilişkilerini düzenleme çabasını felsefî bir düzeyde ele alması, bu açıdan hem bir hatırlatma hem de bir örnek olarak görülebilir.

Daha somut bir ifadeyle İslâm medeniyetinin açıklama ve düzenleme problemi karşısında tutumu olan Fıkh'ın ürettiği hükümler ve o hükümlere dayalı olarak oluşmuş sosyal yapıların daha derindeki felsefî (fıkh-ı ekber) köklerini gözardı etmek bizi

yanlış sonuçlara ve yüzeysel mukayeselere götürür. Aynı şekilde, Batı medeniyetinin modern dönemde açıklama ve düzenleme problemine çözüm üretme fonksiyonu yüklediği sosyal bilimlerin ürettiği teoriler, hiçbir zaman felsefi kökenleri ihmal edilerek tam olarak anlaşılabilir. ¹ Bu açıdan bakıldığında Adnan Aslan'ın dinî çoğulculuk ve ilk bakışta onunla hiç alakasızmış gibi görünen varlık ve bilgi sorunları arasındaki bağlantıyı göstermesi önemli bir tespittir.

Nitekim kitabın planı bu bakış açısını yansıtmaktadır. John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'ın fikrî gelişimlerinin ele alındığı birinci bölümden sonra, ikinci bölümde iki düşünürün "din ve gelenek" konusundaki görüşleri, üçüncü bölümde ise "bilgi ve mutlak varlık" hakkındaki fikirleri tartışılmaktadır. Sözkonusu bölümlerde iki düşünürün varlık ve bilgi hakkındaki görüşleri tartışıldıktan sonra, kitabın geri kalan kısmını oluşturan dört, beş ve altıncı bölümlerde onların dinî çoğulculuk karşısındaki tutumları tanıtılıp tahlil edilmektedir. Böylece temel felsefi düşünceler ile sosyal hayatındaki tutumları arasındaki bağlantı göz önüne serilmektedir.

Hick'e göre varlık, birbirinden bağımsız iki farklı alandan oluşur: 1. İlahî varlık alanı, 2. Maddî varlık alanı. İlahî varlık alanı, Hick tarafından "the ultimate" veya "the real *an sich*" olarak isimlendirilir. Bu kavramlar Türkçe'ye "Mutlak Varlık" veya "Hak bi-zâtihi" olarak tercüme edilebilir. Mutlak varlık, farklı dinlerde farklı şekillerde ortaya çıkar. Meselâ, İslâm'da Allah, Hıristiyanlık'ta Semavi Baba (Heavenly Father), Yahudilik'te Adonai, Hinduizm'de Şiva ve Vişna bu tezahürün örnekleridir. Maddî varlık alanına gelince, Hick'e göre İlahî varlık alanından bağımsızdır ve mahiyeti itibarıyla başka bir etkene ihtiyaç duymaksızın kendi içinde açıklanıp anlaşılabilir. Bu nedenle Hick'de açık seçik bir yaratma kuramı yoktur. Hick bu konuyu bilime havale ettiğinden yaratılış konusunda modern bilimin iddialarını, meselâ Darwin teorisini kabul eder.

Nasr'ın varlık anlayışı İslâmî akideyi yansıtır. Ona göre varlıkta hiyerarşik bir düzen vardır. Bu düzen Allah, semavî alem ve dünyevî alemden oluşur. Allah yaratmamıştır ve kendi dışında var olan her şeyi yaratmıştır. Alemler arasında kesintisiz ve doğrudan bağlantı vardır.

Hick, Mutlak hakkında müspet veya menfi bir önermede bulunmanın mümkün olmadığını iddia eder. O birdir, çoktur, iyidir, kötüdür, bilir veya bilemez gibi beşerî kategorilerle tavsif edilemez. Fakat Mutlak'ın tezahürleri olan ve dinlerde müşahhaslaşmış İlahî şahsiyetler (meselâ Allah, Semavi Baba, Adonai) bilinebilir. Bu bilgiyi edinmenin yolu insana mahsus dinî tecrübedir. Hick burada vahye bir rol atfetmez; daha çok ilhama benzer ve her insanda kabiliyetine göre ortaya çıkan bir tecrübenin varlığını savunur.

---

1 İslâm ve Batı medeniyetlerinin ürünü olan Fıkıh ve sosyal bilimler arasında sıhhatli bir mukayesenin nasıl yapılabileceği konusunda daha ayrıntılı teorik ve metodolojik bir tartışma için bk. Recep Şentürk, *Modernleşme ve Toplum Bilim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 23-126.

Nasr'a gelince, Allah kendisinin varlığını, vasıflarını vahiy yoluyla insanlara tanıtır. Hick'te asıl olan "kazanılmış" bilgi iken Nasr da esas olan "vahyî" bilgidir. Bu, Allah için söz konusu olduğu kadar semavî ve maddî alem için de söz konusudur; çünkü bu alemlerin gerçek mânâsı vahiyyle ortaya çıkar. Nasr'a göre gerçek bilgi sadece ahlâkî kemale ulaşmakla elde edilebilir. Bu nedenle bilmek demek, aynı zamanda uhrevî kurtuluşa ermek demektir (To know is to be saved (s. 93) Bilmek necata ermektir.)

Hick bilimi, bilinebilecek her şeyi bilmeye gücü yeten bir araç olarak kabul eder. Kâinat bilim yoluyla açıklanır ve yorumlanır. İnsanın ve kâinatın nasıl ortaya çıktığının açıklanması hususunda tek otorite bilimdir; bu konuda vahye müracaat edilmez.

Nasr'a göre hiyerarşik varlık düzeninde, bilim sadece en alt düzeydeki maddi alan hakkında söz edebilir. Bununla beraber bilimsel iddialar nihai açıklama olmaktan uzaktır ve tartışmaya açıktır. Allah ve semavî alem hakkında bilim söz sahibi değildir. Buradan hareketle Nasr, Darwin'in evrim teorisini reddeder. Bilimin insan ve kâinatın ortaya çıkışını izah gücüne sahip olmadığını savunur. Nasr "kutsal bilim" (sacred science) olarak adlandırdığı metafiziğin bilime temel teşkil ettiğini öne sürer ve modern bilimin bu temeli kaybettiğinden dolayı mahzurlu bir konumda olduğunu iddia eder. Metafizik, ahlâk ve bilim arasındaki bağlantının yeniden kurulması, Nasr'ın en büyük hedefidir.

Adnan Aslan'ın çalışmasının esasını Hick ve Nasr'ın din veya dinler anlayışı arasındaki mukayese oluşturmaktadır. Yazar çalışmasında, Hick ve Nasr'ın dinlerin kaynağı, bağlayıcılığı, dinin değişime uğraması ve dinî kâinat-yorumlarının günümüzdeki geçerliliği konusunda birbirinden ayrıldıklarını ortaya koymaktadır.

Hick'e göre dinin kaynağı beşeridir. İsa, Buda, Konfüçyüs ve Hz. Muhammed gibi bazı yüksek şahsiyetler dinî tecrübelerini kendi kültürlerindeki kavramlarla ifade ederler. Guru Nanak, Joseph Smith, Marry Baker Eddy, Baha'ullah ve Mokici Okada gibi ikinci derecede yüksek şahsiyetler de dinin ortaya çıkış sürecine katkıda bulunurlar. Bu süreçte kimin en yüksek derecede, kimin ikinci derecede rol oynayacağını tarih belirler. Hick'e göre dinî söylemin mutlak bağlayıcılığı yoktur, dinî ifadeler lafzî olarak doğru kabul edilmemelidir. Dinin tannı, kâinat ve ahlâk alanındaki ifadelerinin inanlar tarafından bağlayıcı kabul edilmesinin, onların gerçekten doğru olduğu mânâsına gelmediğini savunur. Ancak, dinî ifadelerin tamamen hurafeden ibaret olduğunu da iddia etmez.

Buna karşılık Nasr, dinin kaynağının vahiy olduğunu savunur. Hakikat, Allah tarafından seçilmiş peygamberlerine farklı tarzlarda vahyedilir. Din, vahyî hakikatin temessül etmiş halidir. Dinî prensipler Mutlak'tan sudûr ettiği için metafizik, fizik ve ahlâk alanlarında mutlaklık ifade ederler. İlâhî hakikat kendini oluş dünyasında üç tarzda ifade eder. Bunlar din, insan ve kâinatır. İnsan ve kâinatın ilâhî kaynağının tespiti ancak din vasıtasıyla mümkündür.

Hick'e göre dinler Hak bi-zatihî'nin tezahürleri olduğu için eşit derecede doğruyu yansıtır; fakat dinler arasındaki çelişen hakikat iddiaları kendi tarihî bakış açıları

ve mitolojik lisanları içerisinde değerlendirilip izah edilmelidir. Tarihi sinamadan geçen ve hâlâ ayakta duran Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâm ve Budizm gibi büyük dinlerin mutlak hakikatle ilişkili olduğunu biz onların kurduğu ahlâk nizamı, yetiştirdiği ermiş şahsiyetler ve büyük kültür sistemleri vesilesiyle anlarız. Bunların birbirleriyle karşılaştırılması uygun değildir; çünkü her biri hakikata giden farklı yollardır. İnsan hangisini tutarsa tutsun hakikate erer. Sonuçta dinler yoluyla insanlar bu dünyada başlayıp öbür dünyada da karşılığı olan ben-merkezli bir anlayıştan Tanrı-merkezli bir anlayışa geçer.

Buna karşılık Nasr, dinin kaynağının vahiy olduğunu ve semavî dinlerin ezeli ve değişmez hakikatin farklı toplum, zaman ve mekânlarda ifadesi olduğunu savunur. Dinî hakikatler ezeli oldukları için değişmez, değişen onların ifadeleridir. Semavî dinler kendi inananlarına necat bahşeder. Bununla birlikte İslâm, ezeli hakikatin en taze ve en son ifadesidir. Necata ermek, bu dünyada kemale ulaşmakla mümkün olur. İnsan ölmeden önce "ölerek" kemale erer. Ahiret ve uhrevî necat konusunda aslolan Kur'an'ın ifadesidir.

Adnan Aslan kitabında konu edindiği iki düşünürle bizzat görüşme imkânını bulmuş ve hatta onları bir vesile ile bir araya getirerek sohbet etmelerini sağlamıştır. Bu sohbet, kitapta ek olarak sunulmuştur (s. 257-273).²

Globalizasyon ile küçülen dünyamızda insanların birlikte yaşamayı öğrenme ihtiyacı giderek artmaktadır; çünkü artık gelişen iletişim ve ulaşım teknolojisi nedeniyle birbirinden habersiz dünyalar inşa etmek mümkün olmamaktadır. Müslümanlar, Adnan Aslan'ın da ortaya koyduğu gibi bu konuda daha Hz. Muhammed'in Medine Şehir Devleti zamanından itibaren bir tecrübeye sahiptir. Fıkıh tarafından tanımlanan ve günümüzde "millet sistemi" olarak bilinen sistemin önerdiği dinî çoğulculuk, Hz. Peygamber'den bu yana bütün İslâm dünyasında uygulanana gelmiştir.

Millet sistemi, fıkıh ilminin ürettiği açıklama ve düzenleme kuramlarına dayanır. Buna göre millet sisteminin öngördüğü şekilde sosyal seviyede çoğulcu olmak, müslümanlar için bir dinî vecibedir. Ancak Hıristiyanlık söz konusu olduğunda, tarihî olarak hakim olan exclusivism (dışlamacılık) zihniyetinin aşılması, John Hick gibi düşünürlerin çabaları ile mümkün olacaktır. Ancak, dışlamacılıktan çoğulculuğa geçişin yolu sadece sekülerizm olarak görülmemelidir. John Hick bu konuda hata yapmaktadır. Nasr, İslâm'ın çoğulcu geleneğine çağdaş bir ifade vererek Hick'in seküler çoğulculuk modeline karşı, dindar çoğulculuk modelini ortaya koyduğu için önemli bir rol üstlenmiştir.

Recep Şentürk

2 Bu mülakatın Türkçe tercümesi için bk. "Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Mülakat", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1 (1997), s. 175-188.